

UDC 81:001.4 DBTBL 16.01.33
<https://doi.org/10.47526/2022-4/2664-3162.02>

¹Bülent GÜL, ²Uğur ŞAHİN

¹Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Eskişehir, Türkiye (bulent.gul@ogu.edu.tr)
<https://orcid.org/0000-0001-9868-9990>

²Türkçe Öğretmeni, Türkiye Maarif Vakfı, İstanbul, Türkiye (usahin@turkiyemaarif.org)
<https://orcid.org/0000-0002-1663-4310>

ARAP HARFLİ ÇOK DİLLİ SÖZLÜKLERDE MOĞOLCA ASKERİ TERMİNOLOJİ*

Özet

13. yüzyılda başlayan Moğol fetih hareketiyle birlikte Moğolca, dönemin “öğrenilmesi gereken” dillerinden olmuş ve bu sebeple dönem sözlükçülerinin kaleme aldığı Mukaddimetü'l-Edeb, Kitâb Hilvetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân (İbni Mühennâ Lügati), Resuli Sözlüğü, Şâmilü'l-Luga ve Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî gibi eserlerde kendine yer bulmuştur. Bu makalede, söz konusu sözlüklerin Moğolca söz varlığı içerisindeki askerî terminoloji tespit edilmiş; aynı sözlüklerdeki Türkçe karşılıklarıyla mukayeseli olarak tartışılarak Batı Orta Moğolca ile Türkçe askerî terminoloji arasındaki ortaklık ve ayrılıklar gösterilmiştir. Arap harfli Moğolca sözlüklerde Moğolca savaş araç-gereç adları şu şekilde geçmektedir: *bulau* “gürz, topuz”, *dûlyan* “başlık”, *hesi* “sap; kılıç sapı”, *ildü* “kılıç”, *jida* “süngü”, *kituğa* “bıçak”, *kögürge* “davul”, *moyodaq* “kör kılıç; kör bıçak”, *qalqan* “kalkan”, *qudqa* “bıçak”, *qui* “kın”, *ququ* “bıçak”, *quyaq* “zırh”, *tuy* “tuğ, sancak”. Bozkır halklarının en önemli savaş araç-gereçlerinin başında gelen ok ve okçulukla ilgili kelimeler, Arap harfli Moğolca sözlüklerde çok geniş bir şekilde verilmiştir: *aqsau qurman* “okluk kemeri”, *bariül* “yay kabı”, *demiren* “ok ucu”, *erekebçi* “yüksük”, *kerçesün* “yiv, çentik”, *kiriş* “yay kirişi”, *köbçi* “yay kirişi”, *numun* “yay”, *ödün* “ok tüyü”, *qodali* “kemik uçlu ok”, *qor* “okluk, sadak”, *qorumsaqa* “okluk, sadak”, *quldasun* “yay tozu”, *sumun* “ok”. Ok ve okçulukla ilgili kelimeler arasında Türkçe *demiren* “ok ucu” ve *kiriş* “yay kirişi” kelimeleri dikkat çekicidir. Bu kelimelerden *kiriş* “yay kirişi” ile Moğolca eş anlamlısı olan *köbçi* “yay kirişi” kelimesi birlikte verilmiştir. Sonuç olarak özellikle Memluk-İlhanlı sahalarında etkili olan Moğolcanın 13-14. yüzyıllarda, özellikle askerî terminoloji yönünden de Türkçeyi hem etkilediği hem de Türkçeden etkilendiğini söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Batı Orta Moğolca, Türkçe, Söz Varlığı, Askerî Terminoloji

* Geliş Tarihi: 12 Aralık 2022 – Kabul Tarihi: 18 Aralık 2022

Date of Arrival: 12 December 2022 – Date of Acceptance: 18 December 2022

Келген күні: 12 желтоқсан 2022 ж. – Қабылданған күні: 18 желтоқсан 2022 ж.

Поступило в редакцию: 12 декабрь 2022 г. – Принято в номер: 18 декабрь 2022 г.

¹Bülent GÜL, ²Uğur ŞAHİN

¹Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature, Eskişehir, Turkey (bulent.gul@ogu.edu.tr)
<https://orcid.org/0000-0001-9868-9990>

²Turkish Teacher, Turkish Maarif Foundation, Istanbul, Turkey
(usahin@turkiyemaarif.org) <https://orcid.org/0000-0002-1663-4310>

**MONGOLIAN MILITARY TERMINOLOGY IN ARABIC LETTER
MULTILINGUAL DICTIONARIES**

Abstract

As a result of the Mongol conquest movement that began in the 13th century, Mongolian was considered to be one of the “must-learn” languages of the time. As a result, Mongolian appeared in dictionaries from the period such as Mukaddimetü'l-Edeb, Kitâb Hilvetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân (İbni Mühennâ Lügati), Rasulid Hexaglot, Şâmilü'l-Luga ve Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî. This article identifies the military terminology included in the dictionaries in question's Mongolian vocabulary and compares it to its Turkish equivalents to highlight similarities and contrasts between Western Central Mongolian and Turkish military terminology. In Mongolian dictionaries with Arabic letters, Mongolian war equipment names are mentioned as follows: *bulau* “mace, flail”, *dülyan* “helmet”, *hesi* “sword pommel”, *ildü* “sword”, *jida* “bayonet”, *kituğa* “knife”, *kögürge* “drum”, *moğodağ* “blind sword; blind knife”, *qalqan* “shield”, *qudqa* “knife”, *qui* “scabbard”, *ququ* “knife”, *quyaq* “armor”, *tuğ* “tug, banner”. The words related to bows and archery, which are among the most significant war tools and equipment of the steppe peoples, are given in great detail in Mongolian dictionaries with Arabic letters. The words related to bows and archery, which are among the most significant war tools and equipment of the steppe peoples, are given in great detail in Mongolian dictionaries with Arabic letters. These words include: *aqsau qurman* “quiver belt”, *bariül* “bow cover”, *demiren* “arrowhead”, *erekebçi* “thumb ring”, *kerčesiün* “groove, notch”, *kiriş* “bowstring”, *köbçi* “bowstring”, *numun* “bow”, *ödün* “empennage”, *qodali* “bone-tipped arrow”, *qor* “quiver”, *qorumsaqa* “quiver”, *quldusun* “bow dust”, *sumun* “arrow”. Among the words related to bow and archery, the words *demiren* “arrowhead” and *kiriş* “bowstring” are noteworthy in Turkish. Of these words, *kiriş* “bowstring” is given together with the Mongolian synonym *köbçi* “bowstring”. As a result, it is possible to say that Mongolian, which was particularly influential in the Mamluk-Ilkhanid areas, both affected Turkish and was influenced by Turkish in the 13th-14th centuries, particularly in terms of military terminology.

Keywords: West Central Mongolian, Turkish, Vocabulary, Military Terminology

Giriş

Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğu'nu kurması ile Moğollar, Batı'ya yönelmişler ve burada da büyük güce sahip olmuşlardır. Özellikle, 13.-14. yüzyılda çok geniş topraklar üzerindeki hâkimiyetlerinin siyasi ve tarihî sonuçlarının yanı sıra dilsel sonuçları da çok önemli olmuştur. Moğolların Batı'ya göçleri neticesinde bugünkü Türkistan, Anadolu, Mısır, Irak, İran, Suriye gibi geniş coğrafyada büyük kültürel etkileşimler de görülmüştür [1].

Memluk-İlhanlı sahasında Moğol hâkimiyetinin güçlü olduğu bu dönemde, Arap gramer ve sözlükçülüğü özellikle Türk, Arap, Fars ve Moğol dillerine ait önemli eserler vermiştir [1]. Bu dönem Moğolcanın, Orta Moğolca şeklinde adlandırılan dönemidir. Bu dönem, 13. yüzyıl başlarından 16. yüzyılın sonuna kadar uzanır. Orta Moğolca dönemi eserlerini kendi içinde Batı Orta Moğolca ve Doğu Orta Moğolca eserleri şeklinde ayırabiliriz. Batı Orta Moğolcasını oluşturan eserler, 13. ve 14. yüzyıllarda yazıldıkları düşünülen Arapça-Moğolca, Farsça-Moğolca, Gürcüce-Moğolca ve Ermenice-Moğolca sözlük ve söz listeleridir [2, s.22].

Bu makalede 13-14. yüzyıl Batı Orta Moğolca dönemine ait Memluk-İlhanlı sahasında yazılan Arap harfli Moğolca *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Muyalî, Kitâb Hilîyetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân (İbni Mühennâ Lugati), Mukaddimetü'l-Edeb, Şâmilü'l-Luğa ve Rasâlid Hexaglot (King Dictionary)* adlı sözlüklerde Moğolca kaydı ile verilen askerî terminoloji üzerinde duracağız. Arap harfli Moğolca sözlüklerde verilen askerî terminolojiyi öncelikle kendi içinde gruplandırdıktan sonra bu terminolojiyi dil ilişkileri açısından değerlendireceğiz.

1. Moğolca Askerî Terminoloji

1.1. Genel Terimler

çerik: “ordu”, [3, s. 225]. Kelime Türkçeden çok sayıda dile geçmiştir [4, III: s. 1079]. Clauson da kelimenin Moğolcadaki erken ödünçlemelerden olduğunu söyler [5, s. 428]. Klasik Moğolcada *çerig* şeklinde [6, s. 1187] tanıklanan kelime, Modern Moğolcada *tsereg* şeklinde ve devletin silahlı gücü, asker, ordu anlamında yaşamaktadır [7, s.807].

dayn: “düşman”, *dayn* [3, s.210]; *dayn* [8. S, 138] ; *daysun* [9, s. 200c]). İbni Mühennâ, Arapça '*adüvv* “düşman” kelimesine karşılık *dayn* ve *yayı* kelimelerini verir. *dayn* kelimesi Klasik Moğolcada *dayin* şeklinde geçmektedir [6, s. 252]. Modern Moğolcada *dayn*, düşman anlamında kullanılmaktadır [7, s. 180]. Kelime *daysan* “düşman, hasım; tehdit” [10, s. 222] şeklinde savaş için de kullanılmaktadır.

hüldeba / hülüdba: “savaştı” [3, s. 199]. Poppe [3, s. 199]'da geçen bu fiili zannımızca tanımlayamadığı için kelimenin Arapça karşılığından

yola çıkararak fiili *alülba* şeklinde madde başı yapmıştır [8, s. 432]. Fiilin [3, s. 199]’daki Arapça karşılığı “savaşmak; mücadele etmek” [11, s. 687] şeklindedir. Poppe’nin önerdiği *alülba* fiili de Modern Moğolcada *aluulah* [7, s. 35] ve Klasik Moğolcada *alayulqu* şeklinde tanıklanır [6, s. 31]. Ancak, biz, bu fiilin “Moğolların Gizli Tarihi”nde “düşmanı yenilgiye uğratmak ve kovalamak” anlamında *hüldejü* şeklinde [12, s. 69] geçen ve Klasik Moğolcada *üldekü* şeklinde tanıklanan fiil ile alakalı olduğunu düşünüyoruz [1, s. 138].

bulya: “savaş; kargaşa” [3, s. 225]. Doerfer, bu kelimenin *bula*-fiilinden türetildiğini ve *bulha*, *bulya* şekillerinde Moğolcaya geçtiğini bildirir [4, II: s. 768]. Bu kelime, Klasik Moğolcada *bulq-a* şeklindedir ve Modern Moğolcada savaş; düşman anlamlarında *bulha* olarak kullanılmaktadır [6, s.140]. Kelime, Türkçede de *bulga*- “karışmak, karışıklık çıkmak” ve *bulgaq* “karışıklık, kargaşa” [5, s. 336–337] şekillerinde tanıklanmaktadır.

yayı: “düşman” [3, s. 210]. İbni Mühennâ Arapça *adivv* “düşman” kelimesine karşılık *yayı* ve *dayn* kelimelerini verir. *yayı* kelimesi ise Moğolca *dayn* kelimesine karşılık gelen Türkçe kelimedir. İbni Mühennâ kelimenin daha iyi anlaşılması için bu Türkçe kelimeyi de vermiş olabilir. *yayı* kelimesi Eski Türkçeden itibaren tarihî Türk dili metinlerinde tanıklanmaktadır [5, s. 898]. Clauson, *yayı* kelimesi için ayrıca “A First Period l.-w. in Mong. as *dayi(n)*” açıklamasını da yapar [5, s. 898].

tuy: “tuğ, sancak, bayrak” [3, s. 225]. Poppe, [3. S, 225]’te silahlar, at aletleri ve savaş gereçleri adlı bölümde yer alan bu kelimeye listesinde yer vermemiştir. Melioranskiy ise bu kelimeyi *tuy* şeklinde okumuştur [13, s.140]. Clauson *tuy* kelimesinin Moğolcadaki erken ödünclemelerden olduğunu bildirir [5, s. 464]. Kelime Klasik Moğolcada *tuy* şeklindedir ve Modern Moğolcada *tug* şeklinde “tuğ, bayrak; sancak; âlem, manşet, başlık” anlamlarıyla yaşamaktadır [6, s. 864; 14, s. 1292].

1.2. Askerî Unvanlar

noyan: “bey; prens”. *noyin* “bey; prens” [9, s.198a], *noyan* [3, s.260], *noyan* [8, s.208], *noyan* [19, s.162a]; *noyan* [20, s.65a]. *noyan* [15] [6, s. 518]. Kelime İM 176’da *çerigün noyan* “asker beyi; komutan” tamlaması ile de tanıklanır. MMO. *noyon* “bey, bay, asilzade, prens” [7, s. 379; 10, s. 589]. Doerfer, Batı Orta Moğolca üzerinden Farsçaya geçen bu kelimenin, Türkçeye de geçtiği bilgisini verir [4, I: s.289]. Schönig, kelimenin Osmanlıca metinlerde de görüldüğünü bildirir [17, s. 140].

qorçi: “zırh taşıyıcı; silahtar”. *qorçi* [9, s.198b], *qorçi* [19, s.152b]. Kelime Klasik Moğolcada *qor* ve Modern Moğolcada da *hor* “oklukta, okların ucunun konulduğu yer” [10, s. 965] şeklinde yaşamaktadır. Kelime *qor* kelimesine meslek yapım ekinin getirilmesi ile oluşturulmuştur.

bahadur / bādūr: “bahadır, yiğit”, *bahadur* [3, s. 210], *bādūr* [8, s. 765]). Kelime Türkçe ve Moğolcada yaşamaktadır [4, II: s. 817]. Klasik Moğolcada bu kelime *bayatur* şeklindedir [6, s. 70]. Modern Moğolcada korkusuz, cesur, yürekli manasında *baatar* olarak yaşamaktadır [7, s. 63].

çerbi: “taksim eden, bölen bölüştüren görevli” [3, s. 226]. Poppe, bu kelimenin Arapça karşılığına bakarak “üleştiren” anlamını verir ve aslında bu sözün *çerbi* olabileceğini söyler [8, s. 435]. Kelimenin *çerbi* olması muhtemeldir. Bu kelime, Klasik Moğolcada *çerbi* şeklinde “Cengiz Han Töresinin darhad memuru; askerî emir, buyruk” anlamlarıyla geçer [10, s. 277; Kelime için ayrıca bk. [4, I: s. 176].

kehteül: “gece gözcüsü; bekçi” [9, 205c]; *kehteül* [19, s.153a]. *kehte-* “yatmak, uzanmak, uyumak” fiilinden türetilmiştir [10, s. 439]. Schöniğ, kelimenin Osmanlıcada da tanıklandığını bildirir [17, s. 122].

turyaq: “nöbetçi, gündüz bekçisi” [9, s. 205c]. Clauson, *tur-* fiilinden türediğini düşündüğü Türkçe *turyak* kelimesinin, Moğolcaya *turyay* şeklinde erken dönemde ödünçlendiğini ileri sürer [5, s. 539]. Ayrıca Moğolcada *torgo-* “durdurulmak, bekletilmek” fiili de tanıklanmaktadır [10, s. 826].

qatyl: “casus” [3, s. 227]. İM ’de Moğolca olarak verilen kelimenin Arapça karşılığı “casus” şeklindedir [3, s. 227]. Zanaat dalları ve meslek adlarının verildiği bölümde geçen bu kelimenin *hatga-* fiiliyle alakalı olabileceğini düşünüyoruz. Klasik Moğolcada *qadqaqu* şeklinde görülen ve Modern Moğolcada *hatgah* şeklinde yaşayan, birçok anlamı olan bu fiilin “kışkırtmak, kargaşa ve düzensizlik yaratmak” anlamı da mevcuttur [7, s.670]. Poppe *-γUl* ekinin işlevinin meslek ifade eden adlar yapmak olduğunu belirtir [2, s.70]. Kelime *hatga-* fiiline *-γUl* ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş olabilir.

numuçi: “yaycı” [3, s.266]. Poppe kelimeyi Kilisli Rıfat’ı kaynak olarak *numuçi* şeklinde okumuş ve “yaycı, yay üreten, yay yapan” anlamlarıyla vermiştir [8, s. 443]. Kelime ME’de de *numuçi* biçimiyle Türkçe *yaycı* “yaycı” karşılığı ile geçmektedir [8, s.261]. KMo.’da bu kelime *numuçi* şeklindedir [6, s. 530]. MMo.’da *numç* biçimiyle “yay yapan kişi, yaycı” anlamında yaşamaktadır [7, s.388].

sumuçi: “okçu”, [3, s. 267]. Kelime ME’de de *sumuçi* biçimiyle “okçu” anlamında geçmektedir [8, s. 327]. Kelime Klasik Moğolcada *sumuçi*, Modern Moğolcada da *sumç* biçimindedir ve “okçu, ok yapan kişi; mermi yapımcısı” anlamlarıyla tanıklanmaktadır [14, s. 883].

1.3. Savaş Aletleri

bulawū/ bulau: “gürz, topuz” [9, s. 204; 3, s. 225; 8, 125]. Kelime Arap harfli Moğolca metinlerde *bulayū*, *bilawu*, *bulawu*, *bula’u* şekillerinde tanıklanmaktadır [18, s.22]. Klasik Moğolcada bu kelime *bilayū* şeklindedir

[6, s. 172]. Kelime Modern Moğolcada gürz, topuz, sopa manasında *biyaluu* şeklinde yaşamaktadır [10, s. 103; 7, s.125].

cida: “süngü”, *cida* [3, s. 225], *jida* [9, s. 204c], *jida* [8, s. 205]. Kelime Arap harfli Moğolca metinlerde *cida* şeklinde tanıklanmaktadır [18, s. 38]. Kelime ME’de de *cida* şeklinde tanıklanırken, *cidayin doradu üye* “süngünün alt boğumu”, *cida hekin* “süngü başı”, *cida modun* “süngü ağacı”, *cida temür* “süngü demiri” gibi bilgiler de verilir [8, s. 265, 266]. Ayrıca, ME’de süngü kullanan kişiye de *cida ökükçi* “süngü atıcı” denildiğini görmekteyiz [8, s. 426]. Kelime ayrıca Türk diline de geçmiştir. Schönig, Moğolcadan birçok Türk lehçesine geçen *jida* kelimesinin Anadolu ağızlarında da yaşadığını bildirir [17, s. 117]. Klasik Moğolcada bu kelime *jida* şeklindedir [6, s. 333]. Modern Moğolcada çelikten yapılan keskin uçlu delici alet manasında *cad* olarak kullanılmaktadır [7, s. 240].

kituğa: “bıçak”, *kituğa* [3, s. 204, 206, 224]; *kituğa* [9, s.205a]; *kituğa* [8, s. 204]; *kituğa* [19, s.160b]; *kituğa* [20, s.67a]. Arap harfli Moğolca metinlerde kelime *kiduğa*, *kituğa*, *kitya*, *qituğa*, *qutuğa* şekillerinde tanıklanır [18, s. 50]. İM’de teklik ve çokluk’un bildirildiği bölümde *kituğa* ve *kituğat* şeklinde kelimenin çokluk hali de örnek olarak verilir [3, s. 224]. İM’de silahlar bölümünde *kituğa*’ya yer verilir [3. s. 224]. Ayrıca İM’de *kituğa* kelimesi cümle içinde de kullanılır: *bi kituğa ügey* “bende bıçak yok” [3, s. 226]. Klasik Moğolcada bu kelime *kituğ-a* şeklindedir [6, s. 1091] ve Modern Moğolcada *hutğa* şeklinde bıçak anlamında kullanılmaktadır [7, s. 736].

üldü: “kılıç”, *üldü* [3, s.205, 206]; *ildü* [9, s.204c]; *hildü* [8, s. 104]; *hildü* [19, s.160b]; *üldü* [20, s. 66b]. İM’de kılıç anlamındaki bu kelime, *üldü* ve *yüldü* biçimlerinde görülmektedir. *üldü* kelimesi İM’de cümle içi örneklerde de geçer: *bi üldütü* “benim kılıcım var”; *bi üldü ügey* “benim kılıcım yok”. Kelime ME 263’de *hindustānu hildü* “hint kılıcı; bir tür kılıç” şeklinde de tanıklanır. Klasik Moğolcada bu kelime *ildü* şeklindedir [6, s. 418]. Modern Moğolcada *ild* şeklinde, “kılıç” anlamında yaşamaktadır [7, s. 303; 10, s. 403].

üldüyan: “küçük kılıç”, [3, s. 205]. İbni Mühennâ, Moğolcada küçültme ekini anlatırken *üldü* “kılıç”; *üldüyan* “küçük kılıç” örneğini verir.

hesi: “sap; kılıç sapı”, *hesi* [9, s. 205a], *hesi* [3, s. 225]. Klasik Moğolcada bu kelime *esi* şeklindedir [6, s.429]. Modern Moğolcada *iş* şeklinde yazılarak, sap, tutacak şey, anlamlarında yaşamaktadır [7, s. 312; 10, s. 334].

quy: “kın”, *guy* [3, s. 224], *quy* [9, s. 204c], *quy* [8, s. 224], *quy* [20, s. 66b]. ME’de *quy* kelimesi Türkçe *qın* “kın; bıçak, kılıç kılıfı” karşılığında geçer [8, s.185]. Klasik Moğolcada bu kelime *qui* şeklindedir [6, s. 1080].

Modern Moğolcada *huy* şeklinde, “kın” anlamında yaşamaktadır [7, s. 725; 10, s. 982].

dūlyan: “başlık”, *dūlyan* [9, s.204c]; *da’ūlyā* [8, s.271]. Kelime Klasik Moğolcada *duyuluy-a*, Modern Moğolcada da *duulga* “başlık” şeklinde yaşamaktadır [10, s.271]. Schönig, Moğolcadan birçok Türk lehçesine geçen bu kelimenin Oğuzcada tanıklandığını bildirerek, örnekleriyle göstermiştir [17, s.90].

qalqan: “kalkan”, (*qalqan* [9, s.205a], *qalqan* [3, s. 290], *qalqan* [8, s. 225], *qalğan* [19, s.161a], *qalqan* [20, s.67a]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *qalq-a* [15] [6, s. 992]; *halh* “kalkan” [16] [7, s. 652; 10, s. 922]. Clauson, bu kelimenin Moğolcadaki Türkçe ödünclemelerden olduğunu ileri sürer [5, s. 621]. Doerfer de kelimenin Moğolcadan Türkçeye geri ödünçlendiğini bildirir [4, III: s. 1518]. Schönig, *qalqan* kelimesinin Oğuzcada yaşadığını tanıklarıyla gösterir [17, s.149].

quyaq: “zırh, örme zırh”, Kelime eserlerde *quyaq* şeklinde geçer [3, s. 225; 20, 67a; 9, s. 204c]. Kelime King Sözlüğü’nde *quyaq* şeklinde ve Türkçe *yarıq* “zırh, örme zırh” karşılığıyla tanıklanır [9, s. 204c]. Klasik Moğolcada bu kelime *quyay* şeklindedir [6, s. 1097]. Modern Moğolcada *huyag* şeklinde, “zırh, örme zırh; zırlı asker” [7, s.741; 10, s.983].

cemsek: “küçük balta, nacak”, [3, s.221]. İbni Mühennâ Lügati’nde tanıklanan kelimenin yazımına göre, bu yazıma uyacak bir Moğolca kelimeyi maalesef bulamıyoruz. Bu nedenle biz de kelimenin yazımına pek uymasa da Melioranskiy’nin önerdiği gibi *cemsek* şeklinde okunması tarafındayız [13, s.111]. Klasik Moğolcada bu kelime *jimseg* şeklindedir ve Modern Moğolcada savaş aleti, silah anlamında *zemsig*, *zer zemsig* olarak kullanılmaktadır [7, s. 295].

demür cida: “süngü ucu” [3, s.225]. *Cida* kelimesi, Arap harfli Moğolca metinlerde *cida* şeklinde tanıklanmıştır [18, s. 38]. Schönig, kelimenin Türk diline de geçtiğini belirtmektedir [17, s. 117]. Klasik Moğolcada bu kelime *jida* biçimindedir [6, s. 333]. Modern Moğolcada çelikten yapılan kesin uçlu, delici alet anlamında *cad* şeklinde kullanılmaktadır [7, s. 240].

2. Moğolca Ok ve Okçulukla İlgili Adlar

aqsau qurman: “okluk kemeri”, [9, s.205a]. Bu tamlamaya verilen Türkçe karşılık *kiş qurı* “okluk kemeri” şeklindedir.

bariül: “yay kabı” [9, s. 204c; 20. *bariur* 67b]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *bariyul*, [15]; *bariyul* “sap, tutak, kılıf vb.” [16] [10, s. 86].

demiren: “ok ucu” [9, s. 205a]. Kelime Türkçedir. Clauson, kelimenin Türkçede görüldüğünü bildirir; ancak Moğolcayla ilgili herhangi bir bilgi vermez [12, s. 509].

erekebçi: “yüksük” [9, s. 205a], *erke[b]çi* [8, s.208]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *erekebçi*[15]; *erhiivç* “yüksük”[16] [10, s. 322].

kerçesün: “yiv, çentik”, [9, s. 204c]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *kerçijesü(n)*[15]; *herçees(en)* “çentik, yiv; skor vb.”[16] [10, s. 455].

kiriş: “yay kirişi” [9, s. 204c]. Eski Türkçe döneminden itibaren Türkçede tanıklanan *kiriş* kelimesidir [5, s.747].

köbçi: “yay kirişi” [9, s. 204c], *köbçi* [8, s. 210], *köbçin* [8, s. 266], *köbçi* [3, s. 225], *köbçi* [19, s. 160b], *köbçi* [20, s. 67a]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *köbçi* [15], [6, s. 1055]; *hövç* “yay kirişi; geometrik kiriş”[16] [7, s. 703; 10, s. 475].

numun: “yay” [9, s. 204c], *numun* [8, s. 218], *numu* [3, s. 224], *numun* [19, s. 160], *numun* [20, s. 67a]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *numu(n)* [15] [6, s.530]; *num(an)* “yay; enstrüman yayı vb.” [16] [7, s. 388; 10, s. 595].

ödün: “ok tüyü” [9, s. 205a], *ödüin* [4, s. 226], *ödüin* [19, s.160b], *ödüin* [20, s. 69a]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *ödü(n)*[15] [6, s. 584]; *öd(ön)* “tüy” [16] [7, s. 432; 10, s. 630].

godali: “kemik uçlu ok” [9, s. 205a]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *goduli* [15]; *godil* [16] “boynuz uçlu ok” [10, s. 358].

qor: “okluk, sadak” [9, s. 205a.] *qur* [8, s. 213], *qor* [3, s. 225]. Kelime Modern Moğolcada yaşamaktadır: *hor* “okluk, sadak” [16], [7, s. 1043; 10, s. 965].

qorumsaqa: “okluk, sadak” [9, s. 187c], *qorumsa[q]* [3, s. 225]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *qorumsay-a*, [15]; *horomsogo* “okluk”[16], [10, s. 969].

quldasun: “yay tozu” [9 s. 204c]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *quldasu(n)*[15]; *huldaas* [16] “yağlı bez, keten bezi vb.” [10, s. 984].

sumun: “ok” [9, s. 205a], *sumun* [8, s. 267], *sumu* [3, s. 224], *sumun* [19, s.160a], *sumun* [20, s. 67a]. Kelime Klasik Moğolcada ve Modern Moğolcada tanıklanmaktadır: *sumu(n)*[15] [6, s.668]; *sum(an)* “ok, kurşun; ilçe, bölge”[16] [7, s. 668; 10, s. 737].

Sonuç

Moğolların yaşayışlarını ve dönem şartlarını düşündüğümüzde, savaş araç gereçlerinin ne denli önem teşkil ettiğini anlamak güç değildir. Arap harfli Moğolca sözlüklerde ok ve okla ilgili kelimeler dışında da Moğolca savaş araç-gereç adları geçmektedir: *bulau* “gürz, topuz”, *dūlyan* “başlık”, *hesi* “sap; kılıç sapı”, *ildü* “kılıç”, *jida* “süngü”, *kituya* “bıçak”, *kögürge* “davul”, *moyodaq* “kör kılıç; kör bıçak”, *qalqan* “kalkan”, *qudqa* “bıçak”, *qui* “kım”, *ququ* “bıçak”, *quyaq* “zırh”, *tuy* “tuğ, sancak”.

Savaş araç-gereçlerinden *bulau* “gürz, topuz”, *ildü* “kılıç”, *jida* “süngü”, *kituya* “bıçak”, *qudqa* “bıçak” ve *ququ* “bıçak” saldırı aracı olarak söylenebilir. Savaşlarda önemli bir yer tutan kılıcın sapı *hesi*’nin ve kımı *qui*’nin ayrıca zikredildiğini belirtmek gerekir. *Qalqan* “kalkan” ve *quyaq* “zırh” da savunma amaçlı kullanılan savaş araç gereçleridir.

Savaş araç-gereçlerinin başında gelen ok ve okçulukla ilgili kelimeleri ayrı bir başlık altında değerlendirmek gerekirse ok ve okçulukla ilgili olarak çok geniş sayabileceğimiz bir terminolojiye yer verilmiştir: *aqsau qurman* “okluk kemeri”, *bariül* “yay kabı”, *demiren* “ok ucu”, *erekebçi* “yüksük”, *kerçesün* “yiv, çentik”, *kiriş* “yay kirişi”, *köbçi* “yay kirişi”, *numun* “yay”, *ödün* “ok tüyü”, *qodali* “kemik uçlu ok”, *qor* “okluk, sadak”, *qorumsaqa* “okluk, sadak”, *quldasun* “yay tozu”, *sumun* “ok”. Ok ve okçulukla ilgili kelimeler arasında Türkçe *demiren* “ok ucu” ve *kiriş* “yay kirişi” kelimeleri dikkat çekicidir. Bu kelimelerden *kiriş* “yay kirişi” ile Moğolca eş anlamlısı olan *köbçi* “yay kirişi” kelimesi birlikte verilmiştir. Buna bakarak o coğrafyadaki Moğolların her iki kelimeyi de kullandıkları ya da en azından konuşurların her iki kelimeyi de bilip kullandığı sonucuna ulaşılabilir.

Sonuç olarak özellikle Memluk-İlhanlı sahalarında etkili olan Moğolcanın 13-14. yüzyıllarda, özellikle askerî terminoloji yönünden de Türkçeyi hem etkilediği hem de Türkçeden etkilendiğini söylemek mümkündür. Ayrıca bu dönem metnlerinin Moğolcanın tarihi gelişimini gösteren eserler olarak da kabul edilmesi gerekmektedir zira bu çalışmada askerî terminoloji içinde verilen kelimelerin birçoğu bugün Modern Moğolcada da varlığını sürdürmektedir.

KAYNAKLAR VE KISALTMALAR

1. Gül, Bülent (2015). *Orta Asya'dan Anadolu'ya Moğol Yayılımının Dilsel Sonuçları*. Türkbilig, Sayı 2015/30: 187–200.
2. Poppe, Nicholas (2016), *Moğol Yazı Dilinin Grameri* (Çev. Günay Karaağaç), Ankara: TDK Yayınları.
3. İm → Kilisli Rıfat (1340) [1922]. *Kitâb Hilvetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân*. İstanbul.

4. Tmen → Gerhard Doerfer, (1963-1975), *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Veröffentlichungen der orientalischen Kommission 19, Wiesbaden.
5. Ed → Clauson, Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
6. Mhhtb → Çoımaa, Ş. ve diğeri. (2006). *Mongol Helnii Helzüin Toli*, 1-2 Cilt. Ulaanbaatar.
7. Tsevel, Ya. (1966). *Mongol Helnii Tovç Tailbar Toli*. Ulaanbaatar.
8. Me → Poppe, Nicholas (1938). *Mongol'skii Slovar' Muqaddimat al-Adab*. Çast I-II, Moskva-Leningrad.
9. KS → *The King's Dictionary: The Rasulid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*. (2000). Translated by: T. Halasi Kun, Peter B. Golden, L. Ligeti and E. Schütz with essays by Peter B. Golden and Thomas A. Alsen. Leiden-Boston-Köln: Brill.
10. Lessing, Ferdinand D. (1966), *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
11. Mutçalı, Serdar (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
12. Rachewiltz, Igor De (1972). *Index to The Secret History of The Mongols*. Bloomington: Indiana University.
13. Melioranskıy, Platon Mihayloviç (1903). *Arab' Filolog' o mongolskom' Yazık'*. Tipografia imperatorskoy akademii nauk'. Sanktpeterburg'.
14. Lessing, Ferdinand D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II* (Çev. Günay Karaağaç), TDK Yay., Ankara.
15. KMo.: Klasik Moğolca
16. MMo.: Modern Moğolca
17. Schönig, Claus (2000), *Mongolische Lehnwörter im Westghusischen*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
18. Ligeti, Louis. (1962). *Un Vocabulaire Mongol D'İstanbul*. AOH. Vol. XIV, No 1: 3-99.
19. Şam. → SAITÔ, Y. (2013). The Mongolian Words in the Quadrilingual Vocabulary Preserved in the Topkapı Palace Museum Library. *Current Trends in Altaic Linguistics*, Edited by. Kim Juwon and Ko Dongho: Altaic Society of Korea: 305-338.
20. Ter. → SAITÔ, Y. (2006). *Kitâb Majmû' Turjumân Turkî wa-'ajamî wa-Muğalî: Text and Index*. Kyôto.

Андатпа

XIII ғасырда басталған Моңғол шапқыншылығымен бірге моңғол тілі сол кезеңдегі «үйренуді қажет ететін» тілдердің біріне айналды және осы себепті бұл кезеңдегі лексиколог ғалымдардың жазған «Мукаддиметүл Адаб», «Китаб Хилуетүл инсан» және «Хелбетүл лисан» (Ибн Мүхенна Лугати), «Ресули» сөздігі, «Шамилүл Лұгат» және «Китаби Меджму» аударма кітабы және «Аджеми» және «Мұғали» секілді шығармаларда өз орнын тапты. Бұл мақала осы сөздіктерде кездесетін моңғол лексикасындағы әскери терминологияны қарастырады; Батыс-Орталық моңғол және түркі әскери терминологиясының ұқсастықтары мен айырмашылықтары да сол сөздіктердегі олардың түркі тіліндегі баламаларын салыстыру арқылы көрсетіледі. Арабша моңғол сөздіктерінде жауынгерлік қару атауларын мынадай атаулармен берген: булау «күрзі, шокпар», дюлян «бас киім», хеси «сап; қылыш сабы», илдү «қылыш», жыда «сүңгү», китуя «пышак», көгүрге «дабыл», мойодағ «соқыр қылыш; соқыр пышак», қалқан «қалқан», құдқа «пышак», куйи «қын», куку «пышак», құйақ «сауыт», түй «ту, байрақ». Дала халықтарының ең маңызды жауынгерлік қаруларының бірі жебе мен садақ және садақшы кәсібіне қатысты сөздер араб әліпбиіне негізделген моңғол сөздіктерінде кеңінен берілген: ақсау құрман «жебе белдігі», барүл «садақ қабы», демирен «жебе ұшы», ерекебчи «оймақ», керчесүн «ойық, кертiк», кириш «адырна», көбчи «адырна», нумун «садақ», өдүн «жебе қауырсыны», кодали «сүйек ұшы бар жебе», қор «жебе, садақ», қорамсақа «жебе, садақ», құлдасун «садақ ұнтағы», сумун «оқ». Жебе мен садақ атуға қатысты сөздердің ішінде түрік тіліндегі демирен «жебе ұшы» және кириш «жебе ұшы» сөздері ерекше берілген. Бұл сөздердің ішінен кириш «адырна» сөзі мен оның моңғолша синонимі көбчү «адырна» сөзі бірге берілген. Қорыта айтқанда, әсіресе, мәмлүк-илханлы аймақтарында ықпалды болған моңғол тілінің XIII–XIV ғасырларда, әсіресе, әскери термин тұрғысынан түрік тіліне әсер еткенін және түрік тілінің де әсері болғанын айтуға болады.

Кілт сөздер: Батыс орталық моңғол тілі, түрік тілі, сөздік, әскери терминдер (Бүлент ГҮЛ, Уғур ШАХИН. АРАБ ГРАФИКАСЫМЕН ЖАЗЫЛҒАН КӨПТІЛДІ СӨЗДІКТЕРДЕГІ МОҢҒОЛ ӘСКЕРИ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ)

Аннотация

С монгольским нашествием, начавшимся в 13 веке, монгольский язык стал одним из «необходимых для изучения» языков того периода, и по этой причине Мукаддиметуль Адаб, Китаб Хилуэтуль Инсан и Хелбетуль Лисан (Ибн Мухенна Лугати), Словарь Ресули, Шамилуль Лугат и Китаби Меджму нашли свое место в переводных книгах и произведениях, таких как Аджем и Мугали. В данной статье будет определена военная терминология в монгольской лексике этих словарей; а также будут показаны сходства и различия между западно-центральной монгольской и тюркской военной терминологией, путем сравнительного обсуждения их тюркских эквивалентов в тех же словарях. В арабо-монгольских словарях названия монгольской военной техники даются со следующими названиями: булау «топор, булава», дулян «головной убор», хэси «ремень; рукоять меча», илду «меч», жида «нырок», китюя «нож», кугурге «набат», мойодаг «слепой меч; слепой нож», калкан «щит», кудка «нож», куйи «ножны», куку «нож», куюк «доспехи», туй «знамя, знамя». Одним из важнейших боевых орудий степняков является лук и стрелы, а слова, относящиеся к профессии лучника, широко представлены в монгольских словарях на основе арабского алфавита: аксау курман «пояс для стрел», барул «ножны для лука», демирэн «наконечник стрелы», эркебчи «канавка», керчесун «канавка». стрела, лук», корамсака «стрела, лук», кулдасун «порох для лука», сумун «пуля». Среди слов, связанных со стрелой и стрельбой из лука, примечательны турецкие слова демирэн «наконечник стрелы» и кириш «тетива лука». Среди этих слов кириш «тетива лука» и монгольский синоним кобчи «тетива лука» даны вместе. В результате монгольский язык, который особенно эффективен в мамлюкско-ильханидских районах, в XIII-XIV вв. оказал влияние на тюркский язык, особенно в военном плане, но также и тюркский язык оказал влияние на монгольский.

Ключевые слова: Западно-центральный монгольский язык, турецкий язык, лексика, военная терминология

(Булент ГЮЛ, Угур ШАХИН. МОНГОЛЬСКАЯ ВОЕННАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В МНОГОЯЗЫЧНЫХ СЛОВАРЯХ, НАПИСАННЫХ АРАБСКОЙ ГРАФИКОЙ)